

## Eyyübîler’de Mezâlim Mahkemeleri ve Dârü’l-Adl

### *Atrocity Courts and Darü’l-Adl (Justice Port) In Ayyubids*

Ayşe D. KUŞÇU\*

#### ÖZET

Mezâlim Mahkemeleri, İslâm Tarihinde daha ziyade normal mahkemelerde halledilemeyen olağanüstü davalara bakan “mahkemeler üstü bir mahkeme” gibi işlev görmekte idi. Bu mahkemelere genellikle halife veya hükümdar ya da adaletin tevzii hususunda onlara vekalet edebilecek liyâkatte kişiler başkanlık ederlerdi. Hz. Muhammed döneminde şekillenip Dört Halife döneminde kurumsallaşan bu mahkemelerin benzerlerine eski Türk devletlerinde de rastlanılmakta idi. Ancak Türkler, İslâmiyeti kabul ettikten sonra tıpkı Emevîler ve Abbasîler döneminde olduğu gibi Mezâlim geleneğini benimsediler ve hattâ bu kurumu daha da geliştirdiler. Tolunoğulları, İhşidîler, Gaznelîler, Büyük Selçuklular, Atabeyler, Türkiye Selçukluları, Eyyübîler ve Memlûkler döneminde sultanlar, haftanın belirli günlerini mezâlîme ayırarak halkın şikayetlerini bizzat kendileri dinlemeye özen gösterdiler. Osmanlılar döneminde ise “Mezâlim Divânı” veya “Mezâlim Mahkemeleri” adı altında bir kurum bulunmamakla birlikte bu kurumun görevini “Divân-ı Hümayûn” yerine getiriyordu. Osmanlı sultanları da zulme uğrayanların en büyük umudu, adaletin en keskin kılıcı idiler. Bununla birlikte Türk ve hattâ bütünüyle İslâm tarihinde ilk olarak Musul Atabeyi Nureddin Mahmud Zengi ve onun sarayında yetişip daha sonra müstakil bir devlet kuran Eyyubî hükümdarı Selahaddin, bu mahkemeler için hususî binalar inşa ettirmiştir. Bunlara “Adalet Sarayı” manâsında “Dârü’l-Adl” denildi. Eyyübîler’in Mezâlim mahkemeleri hususundaki yenilikleri bu somut adımlarla sınırlı kalmadı.

#### ANAHTAR KELİMELELER

Adalet, mezâlim mahkemeleri, Eyyubîler, Darü’l-Adl.

#### ABSTRACT

Atrocity Courts were such widespread Islamic superior courts that try extraordinary cases proven to be insoluble in the normal courts. They used to function under the presidency of the Caliph himself or the ruler or someone who had the right and the merit to represent them in distributing justice. Tribunals having features in common with the Atrocity Courts which had been created in Prophet Muhammad’s time and instituted in the period of Four Caliphs’ were also seen in the ancient Turkish states. After they had affiliated Islam Turks sustained the Atrocity Courts just like the Umayyads and Abbasids did, and they even improved it. Under Tulunids, Ikshidids, Ghaznavids, Great and Roman Seljuqs, Atabegs, Ayyubids and Mamluks

\* Dr. Gazi Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

*the sultans considered it important to hear the complains of the people presiding to the Atrocity Courts in the special days of the week themselves. In the Ottomans' time though there were no such tribunals entitled "Atrocity Courts" their functions were being fulfilled by "Divan-ı Hümayun" which was known to be the imperial council of the Ottoman State. The sultan was being reckoned as the sword of justice and a gleam of hope for those who suffered cruelty. However untill Nuraddin Mahmud Zengi of Mosul Atabegs and later Saladin Ayyubi who received training in Zengid's palace in Mosul there had never been a special building set apart for the Atrocity Court. Zengi and Ayyubi both constructed new buildings for that purpose named as "Dârü'l-Adl" meaning Court of Justice. Ayyubids took even further steps with respect to the Atrocity Courts in the forthcoming years.*

•  
**KEY WORDS**

*Justice, Atrocity Courts, Ayyubids, Darü'l-Adl.*



## Giriş

Mezâlim Divanı veya Mezâlim Mahkemeleri, İslâm tarihinde Adliye Teşkilâtı'nın son derece önemli ve bir o kadar da dikkat çeken bir kurumudur. Osmanlı Devleti dönemine kadar istisnasız bütün İslâm Devletlerinde var olan bu kurum, bazı araştırmacılar tarafından günümüz "yüksek mahkemelerine" ya da "yüce divana" benzetilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Fakat tarihî süreç içerisinde zaman zaman farklı fonksiyonlar icra eden bu kuruma bu tarz benzetmeler ile açıklık getirmeye çalışmak yüzeysel bir değerlendirme yapmaktan öteye gidemez. Çünkü ele alacağımız Eyyûbiler döneminde konu, hukukî bir uygulama gibi gözükse de kökeni Türk yönetim felsefesine dayanan farklı bir boyutuyla karşımıza çıkar.

Mezâlim kelimesi, Arapça "za-la-me" (zülmetmek, zalim olmak, haksızlık etmek) fiil kökünden türemiş bir isim olup "mazleme"(haksızlık, zülüm) kelimesinin çoğuludur.<sup>1</sup> Terim olarak mezâlim, İslâm devletlerinde konusu, hadd, kısas ve diyet cezalarını gerektirmeyen haksız fiiller ile özel borç ilişkileri dışında kalan ve haksızlığa yol açan davranışları önlemek için yürütülen, temelde kamu düzenini ayakta tutmayı hedefleyen olağanüstü mahkemelere denilmiştir.<sup>2</sup> Sahip olduğu bu özel statüden dolayı çoğu zaman halifenin veya sultanın ya da onlara vekâlet edebilecek kabiliyette ehliyetli birinin başkanlık ettiği bu fevkalâde mahkemeler, bir oturma tarzında düzenlendiğinden "Mezâlim Divanı" adını da almışlardır.

Zulüm, buna karşılık olarak hak ve adalet gibi kavramlar, insanlığın yerleşik hayata geçtiği bir başka deyişle toplu halde yaşamaya başladığı dönemlerden itibaren önem kazanmaya başlamıştır. Toplumların devlet olma sürecinde

<sup>1</sup> İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hâmid Abdülkâdir, Muhamed Ali Neccâr, *Mu'cemü'l-Vasit*, Kahire 1972, II.Baskı; İlyas Karşlı, *el-Mu'cemü'l-Esâf*, İstanbul, 1997.

<sup>2</sup> el-Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habib Ebi'l-Hasan, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye* (Ter.: Ali Şafak, *İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*), I.Baskı, İstanbul, 1973, Bedir Yayınevi, s.156, 1 No'lu dipnot. Burada geçen "hadd" kelimesinin birkaç manâsı vardır. Bunlardan birincisi, sınır manâsıdır; ikincisi, Riayet edilmesi gereken Şer'î kurallar; üçüncüsü, Bir şeyi mahiyeti ile tarif; dördüncüsü, cezayı gerektiren herhangi bir suç; beşincisi ise, dinen suç olan eylemlere karşı bizzat Şâr'î (Şer'iati uygulayan kimse) tarafından belirlenmiş, miktarı belli, cezalardır. Metinde geçen ve fikhî bir istilâh haline gelmiş olan hadd, bu sonuncu manâsıyla kullanılmıştır. Hadd, suçu işleyen için ukûbet (ceza), diğer insanlar için de caydırıcı bir mahiyet arz eder. Haddler : Hadd-i Zinâ, Hadd-i Şurb, Hadd-i Sirkat, Hadd-i Sekr, Hadd-i Kazif, Hadd-i Kat-ı Tarik adıyla altı nev'e ayrılır ve bunlara "hudud-ı hâlisâ" da denir (Mehmet Erdoğan, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1998, Rağbet Yay., s.129-130).

ise önemini daha da arttırmış, hattâ zulmün yok edilmesi, hak ve adaletin temini gibi hususlar devlet yöneticilerinin temel görevleri arasında yer almıştır. Kısacası insanın ve toplumun en temel ihtiyaçlarından biri olan hak ve adaletin temini, insanlığın toplumsal gelişimi ile birlikte gelişme göstermiştir. Sümerler döneminde yaşanan bir hadise bunun tipik bir örneği ve hattâ ilk yazılı ispatı niteliğindedir. Milattan önce 1850 yıllarında Sümer ülkesinde bir cinayet işlenmiş ve bu cinayet başkent İsin’de oturan kral Ur-Ninurta’ya ulaştırılmıştır. O da bu işin araştırılması görevini Nippur şehrindeki adalet mahkemesi halk kuruluuna vermiştir.<sup>3</sup> Bilindiği üzere Sümerliler, ilk yazılı kanunların mucidi idiler ve şehir devletleri halinde yaşamaktaydılar.

Hak ve adaletin temini, yaygınlaştırılması meselesi yalnızca gelişmiş toplumların ve onların idarecilerinin bir vasfı olmayıp aynı zamanda bütün dinlerin de titizlikle ele aldığı konular arasında yer almıştır. İslâmiyet de diğer dinler gibi zulmün ortadan kaldırılmasına son derece önem vermiş, getirdiği emir ve yasaklarla bir yandan fertlerin birbirleri ile olan ilişkilerini düzenlerken diğer yandan, o zamana kadar kabileler halinde yaşayan, Arap toplumunu devlet sistemi ile tanıştırdı onların da hak ve adalet gibi en temel haklarının devlet güvencesi altına alınmasını sağlamıştır. Bu çerçevede İslâm peygamberi Hz. Muhammed, Medine İslâm Devletinin ilk devlet başkanı olmasının yanı sıra aynı zamanda ilk başyargıçtır. Mevcut şartlar içinde ilk başkumandan ve ilk imam, kısacası en yüksek dünyevî otoriteyi kullanan kişi yine odur. Fakat onun vefatını takip eden dönemde halifeleri, yani İslâm Devletinin başkanları onun peygamberlik görevi hâriç, “devlet başkanı” sıfatıyla, uhdesinde bulundurduğu diğer bütün yetkileri üstlenmişler, ancak zamanla kumandanlığı, askerlik işlerini en iyi bilene, imamlığı, bazen bizzat kendileri yaptıkları gibi bazen de vekillere tevdi etmişlerdir. Yargıçlığı ise, yine kendileri yaptıkları gibi sırf bu iş için kadılar görevlendirmişlerdir. İslâm Devletinin sınırlarının genişlemesi ve nüfusun artması zaten bir müddet sonra doğrudan doğruya buna imkan vermemiştir.

Böyle olmakla birlikte İslâm devleti idarecileri her dönemde adaleti ve istisareyi, devletin en temel unsurları haline getirmişler ve “olmazsa olmaz” olarak görmüşlerdir. Bu anlayış tarih boyunca halife veya sultan, unvânı ne olursa olsun devlet başkanlarının aynı zamanda “başyargıç” olmasını zarurî kılmıştır. Fakat buldukları konum itibarıyla onlar, yalnızca alelâde kadıların ve mah-

<sup>3</sup> S.N. Kramer - Muazzez İlmiye Çığ, *Tarih Sümer’de Başlar*, Ankara 1990, T.T.K. Yay., s.47.

kemelerin halledemediği fevkalâde dâvâlara yani Mezâlim Mahkemeleri'ne başkanlık edebilmişlerdir. İslâm alimlerinden el-Mâverdî'ye göre<sup>4</sup>;

Mezâlim mahkemesine başkanlık eden sultan veya ona vekâleten bu işi üstlenen şahıs, halk arasında ihtilâf çıkarıcıları anlaşmaya, hakları inkâr edenleri azâmetle inkârından vazgeçirmeye, geçimsizleri korku ile yola getirmeye çalışsan, kötülükleri önleyen biri idi ve düzene karşı gelenleri anında cezalandırabilirdi. Kendisinde kudretli olmak, emirlerinde tesirli, nüfûz sahibi, azâmetli, namusu bakımından dürüst, tamahkâr olmayan, takvâ sahibi olmak gibi vasıflar aranırdı.<sup>5</sup>

Belki de bu sebeplerden olsa gerek, bir kısım İslâm alimleri bu fevkalâde mahkemenin menşeiini Hz. Muhammed dönemine kadar dayandırırılar. Esasen Hz. Muhammed daha Peygamber olmadan önce "emin" sıfatıyla Kabe'de Hacerü'l-Esved meselesini hallederek, kamu düzenini sağlamaya yönelik oldukça önemli bir girişimde bulunmuştur. Ancak kendisine peygamberlik geldikten sonra, önünde Kur'an-ı Kerim gibi bir rehberinin de bulunması, bu gibi konularda onu tek yetkili kılmıştır. Özellikle Medine'ye hicretten sonra Ensâr ve Muhacirîn veyahut Müslümanlar ile Medine'de bulunan Yahudi kabileleri arasındaki anlaşmazlıklarda Hz. Peygamber tek müracaat merkezi olmuş, problemleri çözmüştür. Bir defasında Zübeyr bin Avvâm ile Ensâr'dan biri arasında arazi sulama meselesi yüzünden bir ihtilâf çıkmıştır. Hz. Muhammed bu meseleyi şöyle halletmiştir: Zübeyr'e

- Ey Zübeyr, önce sen sula sonra da Ensâr. Bu sözler üzerine Ensâr'dan olan şahıs,

- Şüphesiz o, amcanın oğludur ya Resulullah dedi. Bunun üzerine Resulullah sinirlendiler ve Zübeyr'e:

- Ey Zübeyr, suyu iki topuklarına ulaşıncaya kadar akıt, buyurdu.<sup>6</sup>

<sup>4</sup> Basra'da doğan Ali bin Muhammed bin Habîb Ebi'l- Hasen ( 974-1058) el-Mâverdî, Büveyhoğulları'nın iktidarı zamanında yetişmiş, Basra ve Bağdad'da Fıkıh, Üsûl-i Fıkıh, Tefsir ve Hadis tahsil etmiştir. Fıkıhçı, Üsûlcü, Tefsirci, Edebiyatçı, Siyasetçi bir âlim olan el-Mâverdî'nin bu alanlarda pek çok eseri mevcuttur. Kendisi bir ara gül suyu (mâ-i verd) ticareti ile de meşgul olduğundan bu lakabla anılmıştır. Muhtelif şehirlerde kadılık yapan, hattâ Nişabur yakınlarındaki Ustuvâ şehrinde başkadılık görevinde bulunan el-Mâverdî, Büveyhoğulları'ndan el-Kâdir'in sarayında danışman olarak da çalışmıştır. Onun siyâsete olan ilgisi ve yakınlığı bu sahada kıymetli eserler vermesine sebep olmuştur. Kitâbu Nasihatü'l-Mülûk, Kitâbu Teshîli'n- Nazar ve Ta'cili'z-Zafer, Kitâbu Kavânini'l- Vüzerâ, Ma'rifetü'l-Fezâil ve el-Ahkâmü's-Sultâniyye bunlardandır.

<sup>5</sup> el-Mâverdî, *el-Ahkâm*, s.157.

<sup>6</sup> el-Mâverdî, *el-Ahkâm*, s.157.

Resulullah böylelikle her ikisinin talebini reddetmiş ancak her ikisinin de ihtiyacına cevap vermiştir.

Resulullah'dan sonra Dört Halife döneminin başlarında Müslümanların birbirleri ile aralarında öyle kayda değer büyük nizâ ve ihtilâflar çıkmamış, çikanlar da devlet başkanı olan halifeye intikâl edecek boyutta olmamıştır. Çünkü bu ilk dönemlerde Müslümanlar, kendi özünde bulunan iman, insaf ve sorumluluk duygusunun bir gereği olarak, başkalarına zulüm ve haksızlık yapmaktan kaçınmışlardır.<sup>7</sup> Ancak devlet başkanlığı seçimi gecikince, insanlar arasında dedi-kodu çoğalmaya, hükümlerin tatbikinde ihmâlkârlıklar olmaya başlayınca mezâlim mahkemelerine ihtiyaç duyulur olmuştur.

#### *Mezâlim Mahkemesinin Kurumsallaşması*

Hz. Ali kendi döneminde mezâlim işlerine bakmak ve bu işleri yürütme amacıyla memur tayin eden ilk halife olmuştur. Hattâ o, bir gün minberde: İncitici söz söylemeye, dövmeye teşebbüse, elbise yırtmaya 9 dirhem para cezası kararı vermiştir.<sup>8</sup> Daha sonraki dönemlerde Hz. Ali'nin bu ve benzeri uygulamaları insanlar arasında yayılmış, hâkim ve idâreciler, mütegalibe ve mazlûmlar arasındaki ihtilâfları çözüme yoluna gitmişlerdir. Bu konuda genel yargı işlerinin yarısı mezâlim mahkemelerine devredilmiş ve bunlar için hâkimlik yetkisini taşıyan şahıslar tâyin edilmiştir.

İlk defa yargı işleri için belirli bir gün tâyin eden, kendisine getirilen anlaşmazlıkları bu belirli günlerde halleden kişi, Emevî halifelerinden Abdülmelik bin Mervân olmuştur. O, halledemediği işleri de kadısı İbn İdris el-Ezdî'ye havale etmiştir. Onun bu uygulamasından iki farklı sonuca ulaşmak mümkündür. Bunlardan birincisi; bu dönemde Mezâlime gelen davaların çeşitliliği, yani alelade davalar olmadığıdır ki, Halife Mervan belki de bunların bir kısmını halledecek şer'i bilgi ve yeterliliğe sahip olmadığını düşündüğünden böyle bir yola başvurmuştur. İkincisi ise Mervan'ın yukarıda belirttiğimiz gibi İslâm devlet başkanlarının son derece önem verdikleri Mezâlim mahkemesi riyasetini zaman zaman adalet ve liyakâtlerinden emin oldukları kişilere devretme yönünde bir tercih kullandıklarıdır.

Yine Emevî halifelerinden Ömer bin Abdülaziz halife olunca bizzat kendisi sünnete uygun bir şekilde mezâlim işlerine bakmaya, ihtilâfları çözmeye başlamıştır. Emevîler'in zorluk ve sıkıntılarını, kalblerindeki korkularını yok eden

<sup>7</sup> Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, (Günümüz Türkçesi'ne çev.:Nejdet Gök), İstanbul, 2004, İletişim Yay., c.I, s.310.

<sup>8</sup> el-Mâverdi, *el-Ahkâm*, s.158.

bu şahsa etrafındakiler bir gün; “hayatından korkuyoruz” dedikleri vakit, o cevaben; “Şimdi onlardan kendimi korursam, ahirette beni kim koruyacak?” demiştir<sup>9</sup>.

Emevîler döneminden sonra Abbâsîler döneminde de bazı halifeler mezâlim işlerine büyük önem vermişlerdi. Bunlar arasında Mehdî, Hadî, Harûn Reşid ve oğlu Me'mûn'u zikretmek gerekir. Me'mun halkın şikayetlerini dinlemek için pazar gününü ayırmıştır. Bir gün mezalim meclisinden çıkarken üstü başı perişan bir kadın ile karşılaşmış ve sebebini sorduğunda kadın, onun oğlu Abbas'tan şikayetçi olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Me'mun, oğlu Abbas ile kadını yüzleştirmiş ve kadını haklı görünce lehine hüküm vermiştir. Böyle olmakla birlikte Me'mun'un Mezâlîm işlerini zaman zaman o dönemde başkadı olan Yahya bin Eksem'e bıraktığı da olmuştur. Kardeşi Mu'tasım ise Ahmed bin Davud'u bu işle görevlendirmiştir.<sup>10</sup>

Abbasi halifeleri Muhtedi'den sonra mezâlîm divanlarına katılmamışlar ve halkın şikayetlerini dinleme işlerini vezirlerine havale etmişlerdir. Halifelerin güç ve otoritelerinin giderek zayıflamaya başladığı dönemlerde ise valiler bu işi üstlenmişlerdir.<sup>11</sup>

Tarihte yüzlerce devlet kurmuş ve bu devletleri başarıyla idare etmiş olan Türk hükümdarları da hak ve adalete son derece büyük önem vermişlerdir. Zaten devlet kurmak ve idare etmek, kamu hukuku meydana getirmek demektir.<sup>12</sup> Bu sebeple hak ve adalet devletin ve toplum hayatının temel prensibi olarak kabul edilmiştir. Türk hükümdarları gerek İslâmiyet'in kabulünden önce ve gerekse İslâmî dönemde hâkimi oldukları milletin hak ve hukukunu gözetip, bu konuda gerekli tedbirleri almayı en mühim vazifeleri arasında görmüşlerdir.

Eski Türklerde adli teşkilâtın, hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi (“Yargu” siyasi suçlarla meşgul) ile, hakan adına örfî hukuku (töre hükümlerini) uygulamakla görevli yargan (yargıcı)lar ve maiyyetlerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.<sup>13</sup> Asya Hun devletinde Tanhu ile -evlilik yoluyla- akrabalık bağı olan bazı aile mensuplarının yargıçlık görevi yaptıkları belirtilmiştir.<sup>14</sup> Avrupa Hun devleti hükümdarı Attilâ kendisine suikast hazırlayan

<sup>9</sup> el-Mâverdî, *el-Ahkâm*, s.158-159.

<sup>10</sup> Corcî Zeydân, *İslâm Uygarıkları*, s.311.

<sup>11</sup> Corcî Zeydân, *İslâm Uygarıkları*, s. 311.

<sup>12</sup> Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara, 2003, c.II, s. 84.

<sup>13</sup> İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1989, VI. Baskı, s.280.

<sup>14</sup> M. Mori, “Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1978, S.9, s.217.

Bizans suikastçilerinden biri olan ve aynı zamanda Bizans heyetinin tercümanlığını yapan Bigila (Vigilas)'yı bir heyet önünde alenen sorguya çekmiştir.<sup>15</sup> Yine Göktürk "ayguç"ı meşhur Tonyukuk, Kapgan Kagan tarafından bu mevkiden uzaklaştırıldığı yıllarda (705-716) yüksek devlet mahkemesi üyeliği (yarganlık) yapmıştı.<sup>16</sup> Bu bir bakıma İslâmiyet'ten önce Türklerde Mezâlîm Mahkemesi benzeri bir kurumun varlığı manâsına da gelir, ancak verilen örneklerden anladığımız kadarıyla eski Türkler'deki bu mahkeme, daha ziyade hükümdara ve devlete karşı suç işleyenleri yargılayan bir kurumdur.

Böylesine güçlü bir hukukî kültüre ve adalet teşkilâtına sahip olan Türkler, İslâmiyetin kabulünden sonra da yabancı olmadıkları mezâlîm kurumunu kolayca benimsemişler ve hatta geliştirmişlerdir.<sup>17</sup>

Abbasiler döneminde Mısır'da Tolunoğulları Devleti'ni (875-905) kuran Ahmed bin Tolun, mezâlîm işlerine öylesine önem vermiştir ve halk da ona o derece güvenmiştir ki, bu dönemde Mısır'da adlî davalara bakan kadı Bekkâr neredeyse vazifesinden azl edilmişçesine dava göremez hale gelmiştir.<sup>18</sup>

Tolunoğulları Devletinden sonra Mısır'da kurulan ikinci Türk devleti olan İhşidîler Devleti (935-969) döneminde de mezâlîm oturumları tertip edilmiştir.

Türkler'in ve Türk hükümdarlarının adalete verdiği değer hususunda en manidâr hadiselerden biri de Karahanlılar döneminde kaleme alınıp, Türk devlet geleneğini ve felsefesini en iyi anlatan siyasetnâmelerden biri olan Kutadgu Bilig'de geçer. Burada müellif Yusuf Has Hâcib, adalete "Kün Toğdı" adını verir ve onu hükümdar yerine koyar.<sup>19</sup> Yani hükümdarlığın en önemli vasıflarından olan adalet, bir bakıma hükümdarlıkla özdeşleşmiştir. Bu anlayış Türk devletlerinin hepsinde geçerliliğini korumuştur ve Türk hükümdarlarını tıpkı Emevî ve Abbâsiler'in adaleti ile meşhur halifeleri gibi haftanın belirli günlerinde belirli bir yerde mezâlîm meclisleri tertip etmeye sevk etmiştir. Türk hükümdarları bu meclislerde ya bizzat kendileri mezâlîm mahkemesine başkanlık etmişler veya kendi yerlerine bu mahkemeye başkanlık edebilecek dirâyet-tecrübe ve bilgi birikimine sahip birini bu işle görevlendirmişlerdir. Meselâ Gazneliler döneminde "Mezâlîm Divânı"na bizzat hükümdâr da gelirdi. Bura-

<sup>15</sup> İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.280; Şerif Baştav, *Büyük Hun Kağanı Attila*, Ankara, 1998, K.B. Yay., s.71.

<sup>16</sup> İ.Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.280.

<sup>17</sup> Vecdi Akyüz, "Müslüman Türk Devletlerinde Divan-ı Mezâlîm Kurumu", *Türkler*, c.V, Yeni Türkiye Yayınları, s. 210.

<sup>18</sup> Kındî Ebû Ömer Muhammed bin Yusuf, *Kitâbü'l-Vulât ve'l-Kudat*, (Yay.:R.Guese), Beyrut, 1908, s.512.

<sup>19</sup> Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (Ter.: Reşid Rahmeti Arat), Ankara, 1991, V. Baskı, s. 7, b.68.



da hükümdar büyük-küçük rütbeye bakmadan halkının en basit kişisinin dahi şikâyetini dinler ve dâvâsına bakardı.<sup>20</sup>

Selçuklular ve Zengîler döneminde ise hükümdârlar Pazartesi ve Perşembe olmak üzere haftanın iki günü “Mezâlim Divânı” tertip etmişlerdir.<sup>21</sup> Özellikle Büyük Selçuklu Devleti sultanlarının askerî ve siyasî otoriteyi sağlaması, o dönemde halifelîğin ve İslâm dünyasının içine düştüğü anarşiden kurtarılması için adetâ bir zaruret olarak karşılanmış, böylelikle mutlak otorite ve adalet kavramlarına dayanan güçlü bir yapı ortaya çıkmıştır.<sup>22</sup> Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün meşhur eseri *Siyâset-nâme*'de: “Padişah için haftada iki gün Mezâlim'e oturmaktan, haklıyı haksızdan ayırmaktan, adalet dağıtmaktan raiyyet'in sözünü, vasitasız kendi kulağı ile işitmekten başka çare yoktur. Onların daha mühim olan birkaç dilekçeyi arzetmeleri, (hükümdar)ın da (dilekçelerin) her biri hakkında bir yazılı emir ( misal) vermesi gerekir. Zira, cihân hâkiminin zulme uğrayanlar ve adalet isteyenleri haftada iki gün huzuruna davet ettiği ve sözlerini dinlediği haberi memlekette yayılınca, bütün zalimler korkarlar; ellerini çekerler( kısa tutarlar) (hiç) kimse cezalandırılma korkusu ile zulüm ve yağmaya cesaret etmez” denilmektedir.<sup>23</sup> Nizâmü'l-Mülk'ün bu ifadelerinden de anlaşıldığı gibi, Selçuklu Devletinde Mezâlim Mahkemeleri, kamu düzenini sağlama hususunda oldukça etkin bir rol oynamakta idi.

<sup>20</sup> Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. VI, s. 295.

<sup>21</sup> Selçuklular ve Harezmsahlr zamanında adliyenin, “Şer'i yargı” ve “Örfi Yargı” olarak ikiye ayrıldığına hükmetmek mümkündür. Çünkü şer'i davalara kadılar bakarken, örfî ve kanunî meseleleri halletmekle görevli ayrı mahkemeler bulunuyordu. Bu mahkemeler Adalet Teşkilatı'nın başkanı, başka bir deyişle “Adalet Bakanı” konumunda bulunan ve kendisine “Emir-i dâd” veya “Dâdbeg” denilen kişiye bağlıydılar. Taşrada sözünü ettiğimiz bu görevlinin naipleri ve inzibat memurları bulunuyordu. Bu teşkilatın üstünde, ağır siyasî suçlar sultanın başkanlığındaki mahkeme: Divan-ı Mezâlim'de veya Türkçe ismiyle “Yuwuluk'us-Sultan'da hükme bağlanırdı. Burada geçen “yuwuluk” kelimesine Divan-ı Lügati't-Türk de rastlıyoruz: “Oğlan yuwuldu (oğlan uslandırıldı, haşarlığı yatıştırıldı) şeklinde geçiyor ki, mahkeme etme ve cezalandırma doğrudan doğruya uslandırma amaçlı olduğu için iki tabir arasında mantıklı bir ilgi mevcuttur. (İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.354; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, (Ter.:Besim Atalay), Ankara, 1992, III.Baskı, c.3, s.80).

<sup>22</sup> Nejdet Gök, “Türk- İslâm Kültüründe Adalet Anlayışı ve Osmanlı Uygulamalarından Örnekler”, *Türkler*, c.XI, s.66. Esasen Büyük Selçuklu Adli Teşkilâtı'nın gücü tıpkı diğer Selçuklu kurumlarında olduğu gibi muhtelif unsurların bir araya gelmesinden kaynaklanmaktadır. Zira Selçuklu kurumlarına baktığımız zaman; bir yandan Gazneliler teşkilâtı vasıtasıyla intikal eden Abbasi-Samanî gelenekleri, diğer yandan yine Gazneliler ve Karahanlılar'dan intikal eden Eftalit, Köktürk ve Uygur gelenekleri ve nihayet devletin kurucusu ve asli unsuru olan Oğuz kabile gelenekleri ile karşılaşırız. Bu sebeple Büyük Selçuklu Adli Teşkilâtı'nda Şer'i hukuk kadar “Türk töresi”nin de etkisi vardır. Bu konuda ayrıca bkz. Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri”, *Türkler*, c. V.

<sup>23</sup> Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Hzl.: M. Altay Köymen), Ankara, 1999, T.T.K. Yay., s.10.

Türk Devletlerinde adalet ve kamu düzeni konusundaki hassasiyet Selçuklulardan sonra da devam etmiştir. Hükümdarların halkı “kendi kulağıyla dinleme” geleneği Büyük Selçuklular’dan sonra Harezmsahlar ve Zengiler döneminde de revaç bulmuştur.<sup>24</sup> Harezmsahlar döneminde halkın şikayet dilekçelerini sultana iletmekle görevli hususi bir görevli tayin edilmiştir. “Kıssadârlık” makamı denilen bu makama tayin edilen kişinin doğrudan sultana bağlı olduğu anlaşılmaktadır.<sup>25</sup> Ayrıca Harezmsahlar’dan Muhammed bin Tekiş’in annesi Türkmen Hatun’un bizzat kendisinin mezâlim oturumları yaptığını görüyoruz.<sup>26</sup> Bu husus Mezâlim kurumunun gelişimi açısından farklı bir örnek teşkil etmekle birlikte daha önce Asya Hunları’ndaki bir uygulama ile benzerlik gösterir. Zirâ Asya Hunları’nda da tanhu ile akrabalık bağı olan kişiler, halkın şikayetlerini dinleyip töre çerçevesinde hüküm verebiliyorlardı.

Zengiler döneminde ise özellikle Zengî Devleti Sultanı Nureddin Mahmud’un, zamanımıza kadar gelen “el-Âdil” unvanı o dönemde onun diğer unvanlarının hepsinden daha meşhur ve yaygın olarak biliniyordu.<sup>27</sup> Gerçekten de Nureddin iktidarı döneminde bu unvanı fazlasıyla hak edecek pek değerli icraatta bulunmuştu. Her şeyden önce o, bu mahkeme için “Dârü’l-Adl” denilen husûsî bir mekan yaptırmakla tarihe geçmişti.<sup>28</sup> Daha önce hiçbir hükümdârın böyle bir girişimi olmamıştı. Mezâlime gelen dâvâlar genellikle şehrin Cuma

<sup>24</sup> Harezmsah hükümdarı Celâleddin Harezmsah’ın (ölm.1231)müverrihi Nesevî’nin diğer İslâm devletlerindeki benzer kurumlara benzeterek “Divânü’l-Mezâlim (Mezâlim Divanı)” olarak açıklamaya çalıştığı bu mahkeme Celâleddin’in ordusunda vazife görmekte idi. Devletin merkezinde ve hattâ büyük askerî merkezlerde bu tür kurumların varlığı gayet tabii idi. (Fuad Köprülü, “Ortaçam Türk Hukukî Müesseseleri”, *Türkler*, c. V,s.243). Ortaçağlar boyunca askerlik san’atında bütün milletlerin takdir ve gıptasıyla karşılaşan Türkler’in, ordu için bu tarz bir mahkeme kurmaları ve bu mahkemelerde örf ve âdete ve devletin örfi kanunlarına göre hüküm verdikleri bilinmektedir. Onların bu gelenekleri zamanla İslâmî bir renk almıştır. “Ordu kadılığı” denilen kurum da , bu geleneğin devamından başka bir şey değildir. Bu kurum, Selçuklular, Eyyübiler, Memlûkler ve Osmanlılar dahil olmak üzere pek çok Türk-İslâm Devleti’nde etkin bir şekilde varlığını devam ettirmiştir.

<sup>25</sup> Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği, Dün-Bugün*, İstanbul, 1993, M.E.B.Yay., II.Baskı,s.160; Vecdi Akyüz, “Müslüman Türk Devletlerinde Divan-ı Mezâlim Kurumu”,s.212.

<sup>26</sup> İbn Haldûn, Abdurrahman, *Tarihu İbn Haldûn (Kitâbü’l-İber ve Divânü’l-Mübtedâ ve’l-Haber)*, Beyrut, tarihsiz, c.V, s.235. Türk tarihinde “Katun” veya “Hatun” adı ile anılan hükümdar epleri veya annelerinin devlet içindeki konumları hakkında fikir sahibi olmak için bkz.: H.Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara,1994; Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, İstanbul, 1988, Boğaziçi Yay.,XII.Baskı; Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara, 1981. Ayrıca Türkmen Hatun ve faaliyetleri hakkında bkz.: İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1956.

<sup>27</sup> Nureddin’ in el-Adil’den başka el-Alim ve el-Arif olmak üzere iki farklı ünvanı daha vardı. Bu hususta bkz. Nikita Elhsséeff, *Nûr ad-Din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades*, Institut Français de Damas 1967, (I-III); Bahaeddin Kök, *Nûruddin Mahmud bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul, 1990. İşaret Yay.

<sup>28</sup> Bahaeddin Kök, *Nûruddin Mahmud bin Zengî*,s.102.

Camiî'nde hükümdarın başkanlık ettiği meclislerde hallediliyordu. Fakat İslâm tarihinde ilk defa olarak Nureddin Mahmud, Haleb'de bir mahkeme binâsı "Dârü'l-Adl"i yaptırmıştı.<sup>29</sup>

Nureddin, daha sonra Kadı Kemâlüddin eş-Şehrizûrî'nin de teşvikiyle Dımaşk'ta da bir "Dârü'l-Adl" yaptırdı. Darü'l-Keşf dediği bu binânın yapılış sebebini İbn Vâsıl ve el-Makrîzî şöyle açıklar: Nureddin Mahmud, emîrleriyle birlikte saltanat merkezi olan Dımaşk'ta otururdu. Fakat o, uzun süreli olarak buradan ayrıldığı vakit, emîrlerinden Esedüddin Şirkûh<sup>30</sup>, büyük mülkler ediniş oldukça nüfûzlu bir hâle geldiğinden adetâ saltanat şeriki gibi davranırdı. Nâibleri de halka zülmederdi. Bu yüzden halkın Esedüddin Şirkûh'dan şikâyeti artmıştı. Bu sebeple Nureddin Mahmud, Esedüddin ve halka zülmeden sâir devlet erkânının yargılanması için bu binâyı inşâ ettirdi.<sup>31</sup>

Daha önce belirttiğimiz gibi Nureddin Mahmud, inşâ ettirmiş olduğu bu Adalet Sarayı'nda haftada iki gün kadılar ve fakihlerin de hazır bulunduğu meclisler tertip ederdi. Bu meclislerde halkın, üst düzey devlet görevlileri, zıman usûlü<sup>32</sup> zekât toplayan zekât memurları ve sâire ile olan dâvâlarına bakardı. Kısacası halk ve devlet (hükümet) arasındaki anlaşmazlıklar bu Adalet Sarayı'nda çözüme kavuşurdu.

Hem Selçuklular ve ve hem de Zengiler ile muasır olup Şia esaslara dayanan Fâtîmîler döneminde de mezâlim oturumları tertip edilirdi. Ancak bu dîvânlara bizzat Fâtîmî halifeleri değil onların oldukça geniş yetkileri hâiz vezirleri başkanlık ederdi. Bilindiği üzere Fâtîmî vezirleri "vezâret-i tefviz" yetkilerini kullanıyorlardı. Hattâ Halife el-Âzîd, Fâtîmîler'in büyük vezirlerinden es-

<sup>29</sup> Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul, 1983, s.134; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara, 1983, Ankara Üniv. D.T.C.F. Yay.s. 151;

<sup>30</sup> Esedüddin Şirkûh, Eyyûbî Devleti'nin kurucusu Selahaddin Eyyûbî'nin amcasıdır.

<sup>31</sup> İbn Vâsıl, Cemâlüddin Muhammed bin Sâlim, *Müferricü'l- Kürûb fi Ahbâr-ı Benî Eyyûb* (İlk üç cildin tahkiki: Cemâlüddin eş-Şeyyâl), Kahire, 1953-1960 ve (IV. ve V. Ciltlerin tahkiki: Hasaneyn Muhammed er-Rabie), Kahire 1972-1977, c. I, s. 268-269; el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, tarihsiz, Bulak bsm, c.II, s. 208,

<sup>32</sup> İslâm Devletlerinde, devletin en önemli gelir kaynaklarından biri zekat idi. İnsanların hayatını idâme ettirmek için elde ettiği gelirden değil, dinen nisâb miktarını aşan, kazançtan alınan zekat, bir bakıma vergi gibi idi. Bazen bizzat devlet tarafından görevlendirilen zekat memurlarınca toplandığı gibi bazen de devlete belirli bir miktarda zekat toplayabileceğini garanti edip bunu bir kefaletle belirten kişi ya da kişilerce toplanırdı. İşte bu ikinci usûl, Arapça garanti, kefalet, güvence ve sigorta gibi manâlara gelen "zıman" kelimesiyle ifade edilirdi. Zekat konusunda geniş bilgi için bkz. Hayreddin Karaman, "Zekât", mad., M.E.B. İslâm Ansiklopedisi, c.XIII, s. 495-496.

Sâlih Talâî bin Ruzzik vezârette bulunduğ u sırada oğ lunu da mezâlîme bakmak ve orduya kumanda etmekle görevlendirmişti.<sup>33</sup>

### *Eyyûbîler Döneminde Mezâlîm Mahkemeleri*

Fâtîmîler'den sonra Mısır'da 1174 senesinde tamamıyla müstakil hareket edip Eyyûbî Devleti'ni kuran Selahaddin de tıpkı sarayında yetiştiğ i ve Mısır'daki ilk dönemlerinde tâbi olduğ u Nureddin Zengi gibi adaleti, devletin temel prensiplerinden biri olarak gördü ve pek çok tatbikatıyla bunu gösterdi. Devletini kurduktan sonra Kahire'de metbû' Nureddin'in inşâ ettirmiş olduğ u Dârü'l-Adl'e benzer, bir bina inşâ ettirerek burada, Ramazan ayı hâriç, haftada iki gün pazartesi ve perşembe aralarında kadıların, fakihlerin ve âlimlerin bulunduğ u mezâlîm meclisleri tertip ettirmeye başladı.<sup>34</sup> Bu meclisler büyük küçük herkese açıktı. Bunun yanısıra halk, haftanın diğ er günleri de gelip sultana şikâyetlerini arz edebilirlerdi. Kendisinin hayatını kaleme alan İbn Şeddâd'ın naklettiğ ine göre, Selahaddin döneminde Kahire'de inşâ edilen söz konusu bu Dârü'l-Adl'in kapısı sürekli şikâyetlere açık idi. Selahaddin, bütün zamanını mezâlîme gelen bu şikâyetleri incelemekle geçirir, sonra da gece veya gündüz farketmeksizin mezâlîm kâtibi ile bir saat oturarak bunları istişâre ederdi.<sup>35</sup>

Selahaddin'in adalete verdiğ i önem hususunda İbn Şeddâd'da geçen iki hadise oldukça mühimdir. Bunlardan birincisi, Selahaddin'in hâssa birliğinde görevli olup kendisinin yakın adamlarından biri ile yeğeni Takıyüddin Ömer arasında geçen bir anlaşmazlık sebebiyle, yeğenini yargılanmak üzere hâkim önüne çıkmaya zorlamasıdır. İkincisi ise, Selahaddin ile Ömer el-Ahlatî olarak bilinen Tâcir Şeyh Hasan arasında geçen hâdisedir. Buna göre Şeyh Hasan Kudüs'te Kadı İbn Şeddâd'a gidip sultandan dâvâcı olur. İbn Şeddâd, dâvânın sebebini sorduğ unda, Şeyh Hasan, o vakit ölmüş olan Sungur el-Ahlatî'nin daha önce kendisinin kölesi olduğ unu, onun ölümüyle bu zât üzerindeki mülkiyet hakkının kaybolmadığ ını, sultanın Sungur el-Ahlatî'nin mallarına el koyduğ u-

<sup>33</sup> Halife el-Âzîd'ın Ruzzik bin es-Sâlih Talâî bin Ruzzik'i Mezâlîm'in idâresi ve ordu kumandanlığı ile görevlendirdiğ ine dâir sicil, el-Kalkaşandî'de kayıtlıdır (el-Kalkaşandî, Ahmed bin Ali, *Subhu'l-'Aşâ fi Sınâati'l-İnşâ*, (Tahkik, açıklama ve ilâveler: Muhammed Hüseyin Şemsüddin), Beyrut-Lübnan, 1987, Darü'l-Fikr Neşriyatı, c. X, s.334 v.d.; el-Makrîzî, *el-Hittat*, c. II, s. 207-208, Bulak bsm. ).

<sup>34</sup> İbn Şâhinşâh el-Eyyûbî, Muhammed bin Takıyüddîn Ömer, *Mizmârü'l-Hakâik ve Sırrü'l-Halâik* (Tahkik, Hasan Habeşî), Kahire, 1968, Alemü'l-Kutûb, s.53; Sibte İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebî'l-Muzaffer Yûsuf bin Kızıoğ lu et-Türki, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayân*, Haydarâbâd, 1951, Meclis-i Dâireti'l- Maârifî'l-Osmaniyye, c.VIII, I.Kısım, s. 283; el-Makrîzî, *el-Hittat*, c.II, s.208, Bulak bsm.

<sup>35</sup> İbn Şeddâd, Bahâüddin, *en-Nevâdirü's-Sultaniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye (Siretü Selahaddin)*, Kahire, 1994, II.Baskı, s. 42.

nu iddiâ ederek bu malları istediğini belirtir. İbn Şeddâd: “Ya Şeyh! bunun için mi buradasın?” dediğinde Şeyh Hasan, “Hukuk gecikmekle iptâl olmaz, bu durum kitapta kayıtlıdır. Onun ölümü benim mülkiyet hakkımı ortadan kaldırmaz” der. Bunun üzerine İbn Şeddâd, durumu tahkik için Şeyh Hasan’ın elindeki kayıtları inceler. Nihâyet Şeyh Hasan’ın Sungur el-Ahlatî’yi Erciş’te bir tüccardan satın aldığını ve bu olayın tarihini bulur. Bu hâdise Selahaddin’e intikâl eder. Aynı kişi bu defa da Selahaddin’in huzurunda aynı şeyleri iddia edince, Selahaddin kendisini cesaretinden dolayı kutlayıp bir hil’at ile büyük bir başışta bulunur.<sup>36</sup>

Eyyübîler döneminde gerek Selahaddin ve gerekse onun halefleri zamanında sadece Mısır’da değil, Eyyübî hânedanı mensuplarının hâkim olduğu diğer eyâletlerde de Mezâlîm Divânları tertip edilir ve bunlara bu eyâletlerin hâkimleri başkanlık ederdi.<sup>37</sup> Çünkü devlet daha başlangıçtan itibaren Eyyübî ailesi mensupları arasında bölüşülmüştü ve her bir eyalet yarı müstakil bir idare ile yönetiliyordu. Bu bakımdan adetâ federasyonel bir yapı arz ediyordu. Eyâletlerdeki hâkimler yaptıkları pek çok işte olduğu gibi Mezâlîm hususunda da Mısır’daki büyük sultanı örnek alıyorlardı. Meselâ Selahaddin’in oğlu Haleb hakimi el-Melik ez-Zâhir Gıyâsüddin Gâzî, Haleb’de bir Dârü’l-Adl yaptırmış ve her pazartesi ve perşembe günleri mezâlîm meclisleri tertip ettirmiştir.<sup>38</sup> Yine Dımaşk, Haleb ve Hama’daki Eyyübî hâkimleri pazartesi ve perşembe günlerini, hâkimi oldukları eyâletin dahilî işleri ile kamu meseleleri ve umûmî kazâ yâni mezâlîme ayırmışlardır. el-Kalkaşandî bu eyâletlerde nâibler tarafından Darü’l- Adl’de tertip edilen bu tür meclislere “el-Mevkîb” denildiğini kaydeder.<sup>39</sup>

el-Kâtibü’l-İsfahânî, Selahaddin’in Dârü’l-Adl’de kadılar ve âlimler huzurunda meclisler tertip ederek işe başladığını, kazâ ve hükümlerle haklının haksızdan ayırt edilip herkese hakkının verildiğini bildirir.<sup>40</sup> el-İsfahânî, Selahaddin’in gerek Kahire’deki ve gerekse Dımaşk’taki Dârü’l-Adl’de tertip

<sup>36</sup> İbn Şeddâd, *en-Nevâdir*, s. 42-46.

<sup>37</sup> Eyyübî Devleti, Mısır merkez olmak üzere Suriye, Yemen ve Güneydoğu Anadolu’nun belirli bir bölümüne hâkim olmuş ve bu hâkim olunan yerler de kendi içinde farklı idare birimlerine bölünmüştü. Meselâ Suriye; Dımaşk, Haleb, Hama ve Hıms gibi dört büyük eyâletten oluşuyordu..

<sup>38</sup> Sıbt, *Mir’ât*, c.VIII, II.Kısım, s. 580.

<sup>39</sup> el- Kalkaşandî, *Subh*, c. IV, s.229-232; A.Gassân Sebanu, *Memleketü Hama el-Eyyübîyye*, Dımaşk, 1984, Darü’l Kuteybe Yay, s. 145. Esasen tören/alay/merasim manâsındaki bu istilâh, Eyyübîler’den önceki hiçbir Türk ve İslâm Devleti’nde bu manâda kullanılmamıştır. Kelimenin bu manâda kullanımı yalnızca Eyyübîler’e hasır.

<sup>40</sup> el-Kâtibü’l-İsfahânî, *el-Fethü’l-Kussî fi’l-Fethi’l-Kudsî* (Tahkik ve şerh: Muhammed Mahmud Subh), Kahire, 1965, Dârü’l-Kavmiyye Neşriyatı, s. 214.

ettiği pek çok mecliste hazır bulunmuştur. Bu sebeple onun bu hususta verdiği bilgiler oldukça değerlidir. el-İsfahânî, 1175 senesinde Dımaşk'taki Dârü'l-Adl'de Selahaddin'in huzurunda oturup onun buyurduğu işleri yaparken dönemin meşhur şâirlerinden Himuslı amâ şâir Ebu's-Sa'adât el-Menâvat gelmiş ve Selahaddin'i metheden bir kaside söylemiştir. Bu kasidenin beyitlerinden birinde:

“O öyle bir meliktir ki, ülkedeki bütün gelinlerin duvağı açılrsa,

Tacları onun eşsiz adâletiyle süslenmiştir.”<sup>41</sup> Şeklinde Selahaddin'in adâleti övülür.

Eyyübîler döneminde Mısır'da ve diğer eyâletlerde düzenlenen bu mezâlim meclislerinde yalnızca mezâlim işleri görülmezdi. Mezâlim işlerine bakıldıktan sonra devletin diğer işleri, tâyin ve azillerin müzâkereleri yapılırdı. Bu yönüyle Eyyübî Mezâlim mahkemelerini bir bakıma Büyük Selçuklular'da sultanın ve üst düzey devlet görevlilerinin hazır bulunup devlet işlerini görüştüğü “Divan-ı Âli” gibi mütalaa etme imkanı doğsa da tam olarak bir yargıya varmak mümkün değildir. Zirâ Mezâlim meclislerinin toplanma sebebi bütünüyle hukukî amaçlıdır. Devlet işlerinin burada görüşülme sebebi ise; sultan dâhil bütün devlet erkanının burada hazır bulunmasının vermiş olduğu fırsatın kullanılması ile alâkalı olabilir.<sup>42</sup>

Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Eyyübî sultanlarının hemen hepsi diğer devlet işleri görüşülsün veya görüşülmesin Mezâlim Mahkemelerinde bizzat bulunmaya büyük önem vermişlerdir. Onlar Mezâlîme baktıkları zaman saltanat tahtı üzerinde oturmazlardı. Tahtın yanında ayakları yere degecek bir halde bir kürsü üzerinde otururlardı. Sultan bu kürsüye oturunca sağ tarafında dört mezhebin başkadıları ve önünde Beytü'l-Mâl vekili ve diğer âmm memurlarıyla muhafızlar ve saray hizmetkârları hazır bulunurdu.<sup>43</sup> Ancak ilk defa olarak Eyyübî sultanı el-Melik es-Sâlih Necmüddin Eyyüb, çok utangaç olup insanlarla yüzyüze gelmekten kaçındığı için mezâlîmde bir takım düzenlemeler

<sup>41</sup> Ebû Şâme, Şihâbüddin Abdurrahman bin İsmail bin İbrahim bin Osman el-Makdisî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn (en-Nûriyye ve's-Salâhiyye)*, (Tahkik, dipnot ve ilâveler: İbrahim Şemsüddin), Beyrut, 2002, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, c.II, s. 257-259.

<sup>42</sup> Ayrıca yukarıda değindiğimiz gibi daha Resullulah döneminden itibaren Müslümanlar'ın her türlü dinî ve dünyevî problemleri ile devlet yönetimine dair işlerin pek çoğunun şehrin Cuma Camisinde halledilmesi geleneğinin burada etkili olduğu muhakkaktır.

<sup>43</sup> el-Makrîzî, *el-Hutât*, Bulak bsm, c.II, s. 224; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarıkları*, s. 312.

yapmıştır. Mezâlim başkanlığına kendi yerine İftihârüddin Yâkût el-Cemâlî'yi tâyin etmiştir.<sup>44</sup>

es-Salih'in bu istisnâ durumu hâriç Eyyübî Mezâlim Divânları'nda el-Mâverdî ve en-Nuveyrî'nin Mezâlim Divânı'nda mutlaka bulunmaları gerektiğini bildirdikleri görevliler daima hazır bulunmuşlardır.

Mezâlim Mahkemelerinin son derece fonksiyonel olduğu Eyyübîler döneminde (1174-1250) hükümdarların adalet işlerine bu denli önem vermelerinin yanı sıra adli teşkilâtın lokomotif görevini üstlenen kadılar da itina ile seçilirdi. İlimiye sınıfının ileri gelenlerinden olan bu kadılar, müderrislik ve hatiplik gibi eğitim-öğretim görevi de ifâ edebiliyorlardı. Başkadıların pek çoğu Mısır'daki "es-Sâlihiyye" ve Dimaşk'taki el-Medresetü's Şâmiyye el-Berraniyye'de müderrislik etmişlerdi. Sultan tarafından tayin edilen başkadıların kadılık alâmeti yine sultan tarafından kendilerine gönderilen Kellûte ve Kubba idi.<sup>45</sup> Kellûte, başa sarılan bir çeşit sarık idi. Kubba ise elbise üzerine giyinilen bir cübbe idi.

Mezâlim Divânı, Eyyübîler'den sonra 1250 yılında aynı coğrafyada kurulup XVI. Yüzyılın başlarına kadar Ortadoğu'nun en büyük devletlerinden biri olan Memlûk Devleti döneminde de devam etmiştir. el-Makrîzî'nin ifâdesine göre, bu divân Memlûk Devleti idare merkezi binası olan Kal'atü'l Cebel'de "Dârü'l-Adl" denilen yerde, Ramazan ayı hâriç, senenin her pazartesi ve perşembe günleri toplanırdı. Amme hizmetleri ele alınır ve genellikle başka memleketlerden gelen elçiler de bu meclise gelebilirlerdi. Burada silsile-i merâtibe göre oturulurdu. el-Makrîzî, bu konuda oldukça ayrıntılı bilgiler verir. Kaynaklarda Eyyübî Mezâlim Divânı hakkında bu kadar ayrıntı bulunmamakla birlikte el-Makrîzî'nin vermiş olduğu bu bilgiler ışığında Eyyübîler döneminde de Mezâlim Divânı'nın benzeri bir silsile-i merâtib gereği düzenlendiği kanaatine varılabilir. Zirâ Memlûk Devleti'nin pek çok konuda Eyyübî Devleti'nin takipçisi olduğu görülür.

el-Makrîzî'nin verdiği bilgilere göre; Mezâlim meclisi toplandığında, sultan minber benzeri yüksek bir yerde otururdu ki, bu sultanın tahtı idi. Onun sağında sırasıyla Şafiî, Hanefî, Malîkî ve Hanbelî mezhebi başkadıları, Hanbelî başkadısının yanında Beytü'l-Mâl vekili, onun yanında Kahire Muhtesibi otururdu. Sultanın solunda ise Sır Kâtibi, onun yanında Nâzirü'l-Ceyş ve ilerisinde de Muvakkîler ve muarrifler ile Küttâb-ı Dest ve Muvakkî-î Dest oturur ve

<sup>44</sup> en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c.XXIX, s. 274-275; R. Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s.135; A.Gassân Sebanu, *Memleketü Hama*, s. 145.

<sup>45</sup> İbn Vâsil, *Müferric*, c.IV, s. 172, c.V, s. 44; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, c.V, s. 178.

böylelikle daire tamamlanırdı.<sup>46</sup> Şâyet meclise vezir iştirâk eder ve bu vezir de kalem erbâbından olursa, Sultan ile Kâtibü's-Sırr arasında otururdu; kılıç ehlinden ise diğer vazifelilerin yanında yer alırdı. Meclise saltanat nâibi katılırsa o da kılıç ehlinden olan vezir gibi diğer görevlilerin yanında bulunurdu. Bunlar sultanın arkasında sağ ve sol tarafa oturmak kaydı ile ikinci bir daire oluştururlardı. Aralarında silâhdâr, câmedâr, hâsekiler, yaşlılar, Yüzler Emirleri'nin büyükleri otururlardı. Bunlara "Danışma Emîrleri" denirdi. Bunların en aşağısında da bazı büyük emîrler ve vazifeliler otururdu. Böylelikle ikinci daire de tamamlanmış olurdu. Danışma emîrlerinin arkasına hâcibler, devâtdâr ve diğer vazifeliler oturur, böylece sultanın bulunduğu daire giderek derinleşirdi. Burada tabii olarak şikâyet sahipleri ve onların dâvâcı oldukları kişiler de bulunurdu.<sup>47</sup>

Teşkilât bakımından Selçuklular'dan ve Memlûk Devletinden büyük ölçüde istifade eden Osmanlılar döneminde ise Mezâlîm mahkemelerinin işlevini daha geniş yetkilerle donatılmış olan "Divan-ı Hümâyün" ifâ etmiştir. Divân-ı Hümâyün'un aslî görevi halkın şikâyetlerini dinlemektir. Osmanlı sultanları divândaki görevlerinden çekildikten sonra da, özellikle davaları, "Kasr-ı Adâlet" veya "Adâlet Köşkü" adı verilen mahalde, pencere arkasından dinlemeye devam etmişler ve bunu en önemli görevleri arasında saymışlardır.<sup>48</sup>

#### *Mezâlîm Mahkemesindeki Görevliler ve İfâ Ettikleri Görevler*

İslâm Devletlerinde Mezâlîm oturumlarına halife veya sultanın ya da bizzat onların görevlendirdiği bir şahsın başkanlık ettiğini belirtmiştik.

Bir şahıs şâyet hükümdar tarafından sadece Mezâlîm işlerine bakmakla görevlendirilmiş ise, haftanın her günü görevini yerine getirirdi. Böylelikle halkın şikâyetleri vaktinde cevap bulur, adalet gecikmez, halk kötülükleri aksettirmekten çekinirdi. Ayrıca yüksek memurların fazla meşgul edilmeleri önlenmiş olurdu.<sup>49</sup>

<sup>46</sup> Burada geçen görevliler hakkında geniş bilgi için bkz. el-Kalkaşandî, *Subh ve Ayşe D. Kuşçu, Eyyûbi Devleti Teşkilâtı*, Ankara, 2005 (Basılmamış Doktora Tezi)

<sup>47</sup> el-Makrîzî, *el-Hitât*, c.II, s. 208-209 Bulak bsm.; el-Kalkaşandî, *Subh*, c. IV, s.45-47.

<sup>48</sup> Nejdî Gök, *Türk-İslâm Kültüründe Adalet Anlayışı*, s.67. Osmanlı Devleti'nde Adalet anlayışı hakkında bkz., Halil İncılık, *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000, Eren Yay. Ayrıca *Doğu-Batı Dergisi*'nin 13.sayısında (Yıl: 4) bu konuda yazılmış çeşitli makaleler bulunmaktadır. Bunlar arasında, Halil İncılık, *Türk Tarihinde Türe ve Yasa Geleneği*, s. 157-175; Doğan Özlem, *Hukuk Devletini Sosyal Devlet İçinde Düşünmek*, s. 9-23; Hayrettin Ökçesiz, *Hukuk ve Adalet Üstüne Duygular*, s. 225-230, adlı makaleler oldukça kayda değer.

<sup>49</sup> el-Mâverdî, *el-Ahkâm*, s.161.



“Divân Reisi” veya “Sâhibü’l- Divân” denilen kişinin sultan olması durumunda yanında kıssaları okuması için Sırr Kâtibi’ni de getirmesi âdetten idi.

Mezâlim başkanından hariç genel olarak Mezâlim oturumlarına şu kişiler katılırdı.

1- Muhafızlar, çavuşlar: Başta sultan veya onun vekili olmak üzere, divâna katılan sâir şahısların can güvenliğini sağlamak; mahkemede emniyet ve asayiş, huzur ve sükunu temin etmek; kaba kuvvet kullanmaya cür’et edenlere mâni olmak; mahkemeye gelmek istemeyenleri getirmekle görevliyidiler.

2- Hukukçular: Kadılar, fakihler ve sâir ulemâdan oluşurdu. Bu kişiler karışık işlerin, olayların sorulup danışılması için hazır bulunurdu. Bir bakıma “birlirkişi” vazifesi ifâ ederlerdi.

3- Kâtipler: Bunların her birinin çeşitli vazifesi vardı. Mezâlime mürâcaât eden dâvâlı ve dâvâcıyla ilgili leh veya aleyhte olan hususları tespit edip mahkemeye takdim etmek; Divân Reisi’nin emriyle mevcut yazılardan gerekli olanlarını yeterli sayıda kopya etmek; çeşitli müessese ve şahıslara gönderilecek olan yazıları kaleme almak ki, bu işi yapanların yazışma kurallarını çok iyi bilen kâtipler olması gerekiyordu; mahkemenin seyri esnâsında kayda geçilmesi gereken hâdiseleri kaydetmek.

4- Şahitler: Bunlar şuhûd (görgü şahitleri) ve udûldan (hukukçular) oluşuyordu. İhtilâflı meselelerde bildiklerini gördüklerini söylemek, mahkemenin cereyân tarzını takip etmek, verilen kararı geçerli kılmak gibi görevleri vardı.<sup>50</sup>

#### **Genel Olarak Mezâlim Mahkemeleri’nin Baktıkları Dava Çeşitleri**

el-Mâverdî ve en-Nuveyrî, mezâlim mahkemelerini menşei itibariyle Hz. Muhammed (S.A.V)’den de önceye, İslâmiyetten önceki dönemde yapılan, Hîlfü’l-Fudûl<sup>51</sup>’a kadar dayandırır ve Mezâlim mahkemelerinin baktıkları dâvâları, yani Mezâlimin görevlerini on sınıfa ayırırlar. Bunlar şu şekildedir:

<sup>50</sup> el- Mâverdî, *el-Ahkâm*, s.161-162; en-Nuveyrî, *Nihâyetü’l- Ereb*, c.VI, s. 271-274; el- Kalkaşandî, *Subh*, c. IV, s.43-47; el-Makrîzî, *el-Hitat*, c. II, s. 208-210, Bulak bsm.; R. Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbüler Devleti*, s.135; Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti’nin İlk Dönemi İdâri Teşkilâtında Divânlar (750-847)*, Ankara, 1997, T.T.K. Yay., s.64.

<sup>51</sup> “Hîlfü’l-Fudûl”, İslâmiyet’ten önce Rabîa ve Mudar kabileleri başta olmak üzere Arap kabilelerinin daha ziyade ticaret gibi dünyevî gayelerle aralarında anlaşarak oluşturdukları bir sulh platformu idi. Arapların “Haram Ayları” dedikleri dört ayı içine alan ve üç tanesi ardı ardına gelen bu dönemde Mekke-Tâ’if ve Medine üçgeni arasında kalan bölgede tam bir sulh ortamı yaşanır, kan dökmek yasaklanır, insanlar huzur ve güven içinde Arabistan’ın bir ucundan diğer ucuna gidip gelebilme, ticaret yapabilme ve sair ihtiyaçlarını karşılayabilme imkanına kavuşurdu. Genellikle çok basit sebeplerle bu sulh anlaşması birkaç defa ihlâl edilmişti. Ancak

1- İdârecilerin (vâlilerin), halka zulmetmesi, cebir ve şiddet hareketlerinde bulunması hallerinde bunlara bakarlar. Bu gibi durumlarda idârecilerin bu hareketleri önlenir. İnsaf ve merhameti bırakmayan memurlarla değiştirilir. Bu açıdan memurların durumunu araştırır.

2- Vergi memurlarının vergi toplarken gösterdiği zorlukları önlemek, onların dinî esaslara, halifelerin (veya hâkimlerin) emirlerine göre ölçülü hareket etmelerini sağlamak. Alınması gereken vergi miktarı ne ise onu almak. Fazla vergi alınmışsa hazineden tekrar mükellefe iâde ettirmek, eksik vergi alınmışsa mükelleften eksik kısmı tahsil etmek (Bu durum genellikle zimmete geçirme hadiselerinde görülürdü.)

3- Devlet mallarının ve mülklerinin kayıtlarını (yani Malî Divân defterlerini) lüzumu halinde kontrol etmek. Bu işle görevli memurlar, halkın devlet maldan yararlanacağı miktarı, kimlere ait olduğunu, ne kadarını tekrar devlete iâde etmesi gerektiğini esaslı bir şekilde yazarlar. Bu memurlar doğruluktan ayrılır, malların kayıtlarını eksik tutarlarsa gerekli hükümlere göre bu yanlış hareketlerin, önüne geçilir.

4- Hazineden kendisine yiyecek ve içecek yardımı yapılanların, erzâkın geç ve eksik verilmesi hâlinde şikâyetleri üzerine duruma el koymak. Yani memur ve askerlerin maaşlarındaki gecikme, eksik veya fazla ödemedi dolaylı ortaya çıkabilecek ihtilâfları çözmek. Bu gibi durumlarda hâkim kayıtları kontrol eder, eski verilenlerden daha az bir miktarda erzâk ve maaş verilmişse ve bu eksiklik memurun şahsından ileri geliyorsa, ona aradaki fark ödettirilir. Kayıtlardan ve hazinenin almış olduğu tedbirlerden ileri geliyorsa hâkim hazine aleyhine karar verir.

5- Gasbolunan mâl ve hakları geri vermek. Bu iki gruptur.

a) İdâreci şahısların, bazı şahıslara ait mâl ve mülkü ya râğbetten yani onu ele geçirmeyi çok arzulamalarından dolayı veya zorla almalarıdır. Bu gibi durumlarda mezâlim hâkimi durumu açıkça bilirse, mâl veya mülkün iâdesini

---

son olarak Resulullah (S.A.V.)'ın amcalarından ez-Zübeyr'in gayretleri ile genç ve yaşlı bütün Mekkeliler'in saygı gösterdikleri Abdullah bin Cud'an'ın evinde yapılan merasimle yeniden bir "Hilfû'l-Fudûl" mutabakatı yapıldı. Resulullah (S.A.V.) da bu merasime katılıp yemin edenler arasında idi. Hâşim Oğulları, el-Muttalib Oğulları, Zühre Oğulları ve Teym Oğulları gibi Mekke'nin ileri gelen ailelerinin de katıldığı bu sulh yemini Arap toplumu için o derece önemli olsa gerek ki, Resulullah (S.A.V.) kendisine peygamberlik geldikten sonra bile bu yemine katılanlar arasında bulunduğu için gurur duymuştur. (Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (Ter.:Salih Tuğ), İstanbul, 2003, VI. Baskı, İrfan Yay., c.I, s.51-53; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları*, s.310).

emreder. Durum açık olarak anlaşılıyorsa duruşma yapar. Mâl sahibi mâli nereden elde ettiğini ispatlarsa mâli gâsıptan alınır ve sâhibine verilir. Şâyet mâl Divân-ı Sultânî’de yani devletin mâl deposunda ise ayrıca bir delil ve şâhide gerek duyulmadan mâli kendisine verilir. Burada yoksa tazminata hükmedilmesini emreder.

b) Bir kısım taşınabilir mâlların ve hukukî tasarrufların gasbı. Bu iş de ya idâreciler yahutta kuvvetli şahıslar tarafından yapılır. Mâl sahibinin şikâyet ve talebi ile dört yoldan biri ile mâl gâsıbın elinden alınır. Ya gâsıbın ikrar ve itirafıyla; ya mezâlim hâkiminin mâlin kime ait olduğunu bilmesiyle, ya gâsıbı ele veren delillerle veyahut da şahsın mâli gâsbettiğine dâir şâhitlerin şehâdeti ile.

6- Vakıf mâlları ile ilgili dâvâlar. Özel ve genel vakıfları koruma ve himâyeye dâir dâvâlar.

7- Hâkimler tarafından sonuçlandırılmayan dâvâlara bakmak. (İşte bu noktada mezâlimin buradaki fonksiyonu günümüz temyiz mahkemesi ile hemen hemen aynıdır). Mezâlim hâkimleri kuvvetçe daha üstün, emirleri daha geçerlidir. Hükümün gereği ne ise onu tamı tamına infaz ederler.

8- Devlet memurlarının, özellikle malîyecilerin vazifelerini yerine getirirken karşılaştıkları güçlükleri yenmek. Memurun aczinden yararlanan, vergisini inkâr eden kimselerin bu hallerine mâni olur. Allah’ın hakkına, kamu hakkına ait konularda yerine getirilmeyen hakları, yapılmayan işleri yerine getirtir.

9- İbâdetlerin yerine getirilmesini kontrol eder. Cumaların, bayramların, haccın, harplerin kontrolünü yapar, şartlarını arar, ihlallerini önler. Zirâ Allah’ın hakkı yapıp yerine getirilmede en öncelikli haktır. (Bu noktada ise İslâmın özgün bir hukukî kurumu olan “hisbe teşkilâtı” ile bir örtüşme söz konusudur. Bu teşkilâtın başında olan muhtesibin beledî bir takım görevleri yanı sıra bu tür dinî konularda da yetkili olup bir takım cezaî yaptırımlar uygulayabildiği bilinmektedir.)<sup>52</sup>

10- Şahısların birbirleri arasındaki ihtilâfları halleder. Bu gibi durumlarda mezâlim hâkimi, normal hâkimler gibi duruşmayı yaptıktan sonra icâbına göre hükmeder. Hükümde şüpheye düşülürse bakılır; isâbet edilen kısımlar alınır,

<sup>52</sup> Bu konuda bkz. Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtı. Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, Ankara, 1975.

diğerleri bırakılır<sup>53</sup> ( Bu durum daha ziyâde Şer'î hukukun yetersiz kaldığı dâvâlarda olur.)

### Sonuç

1174-1250 senelerinde Mısır, Suriye, Yemen ve Güneydoğu Anadolu'nun bir bölümüne hâkim olan Eyyûbîler, siyasî ideal, askerî yapı ve kültürel bakımdan Selçuklular ve Zengiler'in takipçisi olmuşlardır. Böylelikle tipik bir Türk-İslâm devleti görünümü arz eden bu devlet, adlî teşkilât konusunda hem İslâm hukukunu hem de Türk hakimiyet anlayışından kaynaklanan Türk töresini bünyesinde barındırmayı başarmıştır. Dönemin bütün kaynaklarında devletin kurucusu olan Selahaddin'in adalete verdiği değer konusunda doğrudan veya dolaylı bir bilgiye rastlamak mümkündür. O, bu vasfını resmî veya özel hayatında uyguladığı pek çok işte göstermiştir. Onun, Haçlılar'ın en büyük düşmanı, iyi bir devlet adamı ve iyi bir siyasetçi olarak yetişmesinde birinci derecede rol oynayan Nureddin Mahmud'u örnek alarak Kahire'de bir Adalet Sarayı yaptırması onun adaletinin yalnızca somut bir göstergesidir. Asıl önemli olan Kutadgu Bilig'de de özellikle vurgulanan Türk hakimiyet telakkisine göre; hükümdarın halka karşı en önemli vazifelerinden (sorumluluklarından) biri kabul edilen "köni törü", yani "doğru kanunlar" koyup bunları "nısf" (adalet) ile uygulama prensibinin hayatiyete geçirilmesidir. Ancak bu temel prensip çerçevesinde devletin bir hukuk devleti olması sağlanabilir. Selahaddin'in de bu yolda belki de en önemli adımı Mezâlîm oturumlarına son derece önem verip bizzat katılmasının yanı sıra kendisini bile yargılabilecek seviyede adaleti kurmuş olduğu devletin temeli yapmasıdır.

Selahaddin'den sonra gelen Eyyûbî hükümdarları da aynı yolu takip etmeye çalışmışlardır. Ancak çeşitli iç ve dış sebeplerden kaynaklanan otorite bunalımı, onların hiçbir zaman Nureddin ve Selahaddin gibi adaletle tarihe mâl olma fırsatını elde etmelerine imkan vermemiştir. ©

<sup>53</sup> el-Mâverdî, *el-Ahkâm*, s.162-167; en-Nuveyrî, Şihâbüddin Ahmed bin 'Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l- Ereb fi Fümûnî'l-Edeb* (Tahkik:Said 'Âşûr, Kaynaklar:Muhammed Mustafa Ziyâde, Fuad Abdülmütî es-Sayyâd), Mısır, 1985, c.VI, s. 271 v.d.

## KAYNAKLAR

- A.Gassân Sebanu, *Memleketü Hama el-Eyyûbüyye*, Dimaşk, 1984, Darü'l Kuteybe Yay.
- AKYÜZ, Vecdi, "Müslüman Türk Devletlerinde Divan-ı Mezâlim Kurumu", *Türkler*, c.V, Yeni Türkiye Yayınları.
- AYKAÇ, Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Divânlar (750-847)*, Ankara, 1997, T.T.K. Yay.
- BAŞTAV, Şerif, *Büyük Hun Kağanı Attila*, Ankara, 1998, K.B. Yay.
- Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, (Günümüz Türkçesi'ne çev.:Nejdet Gök), İstanbul, 2004, İletişim Yay.c.I
- Doğu-Batı Dergisi*, (Yıl:4),S.13.
- Ebü Şâme, Şihâbüddin Abdurrahman bin İsmail bin İbrahim bin Osman el-Makdisî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn (en-Nûriyye ve's-Salâhiyye)*, (Tahkik, dipnot ve ilâveler: İbrahim Şemsüddin), Beyrut, 2002, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye Neşriyatı.
- ELISSÉEFF, Nikita, *Nûr ad-Din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades*, Institut Français de Damas 1967, (I-III).
- ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1998, Rağbet Yay.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Âbideleri*, İstanbul, 1988, Boğaziçi Yay.,XII.Baskı.
- GÖK, Nejdet, "Türk- İslâm Kültüründe Adalet Anlayışı ve Osmanlı Uygulamalarından Örnekler", *Türkler*, c.XI.
- İbn Haldûn Abdurrahman, *Tarihu İbn Haldûn (Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber)*, Beyrut, tarihsiz, c.V.
- İbn Şâhinşâh el-Eyyûbî, Muhammed bin Takıyüddîn Ömer, *Mizmârü'l-Hakâik ve Sırrü'l-Halâik* (Tahkik, Hasan Habeşî), Kahire, 1968, Alemü'l-Kutüb.
- İbn Vâsıl, Cemâlüddin Muhammed bin Sâlim, *Müferricü'l- Kürûb fi Ahbâr-ı Benî Eyyûb* (İlk üç cildin tahkiki: Cemâlüddin eş-Şeyyâl), Kahire, 1953-1960 ve (IV. ve V. Ciltlerin tahkiki: Hasaneyn Muhammed er-Rabie), Kahire 1972-1977.
- İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hâmid Abdülkâdir, Muhamed Ali Neccâr, *Mu'cemü'l-Vasit*, Kahire 1972, II.Baskı.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000, Eren Yay
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1989, VI. Baskı.
- \_\_\_\_\_, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1956.
- el-Kalkaşandî, Ahmed bin Ali, *Subhu'l-'Aşâ fi Sinâati'l-İnşâ*, (Tahkik, açıklama ve ilâveler: Muhammed Hüseyin Şemsüddin), Beyrut-Lübnan, 1987, Darü'l-Fikr Neşriyatı.

- KARAMAN, Hayreddin, "Zekât", mad., M.E.B. İslâm Ansiklopedisi, c.XIII.
- KARSLI, İlyas, *el-Mu'cemü'l-Esasî*, İstanbul, 1997.
- el-Kâtibü'l-İsfahânî, *el-Fethü'l-Kussi fi'l-Fethi'l-Kudsî* (Tahkik ve şerh: Muhammed Mahmud Subh), Kahire, 1965, Dârü'l-Kavmiyye Neşriyatı.
- KAVAKÇI, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilâtı. Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, Ankara, 1975.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed bin Yusuf, *Kitâbü'l-Vulât ve'l-Kudat*, (Yay.:R.Guese), Beyrut, 1908.
- KRAMAER,S.N.- ÇİĞ, Muazzez İlmiye, *Tarih Sümer'de Başlar*, Ankara 1990, T.T.K. Yay.
- KOCA, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara, 2003, c.II, s. 84.
- KÖK, Bahaeddin, *Nûruddîn Mahmud bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul, 1990 .İşaret Yay.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, "Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri", *Türkler*, c. V.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara, 1983, Ankara Üniv. D.T.C.F. Yay.
- KUŞÇU, Ayşe D., *Eyyûbî Devleti Teşkilâtı*, Ankara, 2005 (Basılmamış Doktora Tezi)
- el-Makrîzî, Takıyüddin Ahmed bin Ali, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hittat ve'l-Âsâr*, tarihsiz, Bulak bsm.
- el-Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasan, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye* (Ter.: Ali Şafak , *İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku* ), I.Baskı, İstanbul, 1973, II.Baskı İstanbul 1976, Bedir Yayınevi.
- MERÇİL, Erdoğan, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*.
- MORİ, M., "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul,1978, S.9.
- Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (Ter.:Salih Tuğ), İstanbul, 2003, VI. Baskı, İrfan Yay.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Haz.: M. Altay KÖYMEN), Ankara, 1999, T.T.K. Yay.
- en-Nuveyrî, Şihâbüddin Ahmed bin 'Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l- Ereb fi Fünuni'l-Edeb*, (Tahkik:Said 'Âşûr, Kaynaklar:Muhammed Mustafa Ziyâde, Fuad Abdülmuti es-Sayyâd), Mısır, 1985.
- ORKUN, H.Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara,1994.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebî'l-Muzaffer Yûsuf bin Kızıoğlu et-Türkî, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayân*, Haydarâbâd, 1951, Meclis-i Dâireti'l- Maârifî'l-Osmaniyye.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul, 1983.

TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, Dün-Bugün, İstanbul, 1993, M.E.B.Yay.,  
II.Baskı.

ÜÇÖK , Bahriye, *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara,  
1981.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (Ter.: Reşid Rahmeti Arat ), Ankara, 1991, V. Baskı